

Lise Öğrencilerinde Dindarlık ile Affetme Arasındaki İlişki

The Relationship Between Religiosity and Forgiveness in High School Student

ÖZET

Ruh sağlığı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Bazı araştırmalar, dindarlığın ruh sağlığına olumlu katkıda bulunduğunu gösterirken, bazı araştırmalar ise dindarlığın ruh sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini öne sürmektedir. Ayrıca, bazı araştırmalar da dindarlık ile ruh sağlığı arasında nötr bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Ruh sağlığı ve dindarlık ilişkisine dair daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Farklı örneklemeler üzerinde ve çeşitli konularda yapılacak araştırmalar, bu ilişkinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Lise öğrencilerine yönelik din psikolojisi araştırmaları sınırlı düzeydedir. Ergenlik yılları zorlu geçebilmektedir ve Türkiye’de ergen nüfus oranı oldukça yüksektir. Yapılan birçok araştırma affetmenin bireylerin ruh sağlığını olumlu katkısının olabileceğini göstermektedir. Dindarlığın affetme ile ilişkisi bu açıdan önemlidir. Daha dindar bireyler daha kolay affedebiliyorsa bu durum onların ruh sağlığına pozitif etki olarak yansiyabilir. Bu nedenle, ergenler üzerinde yapılacak araştırmalar, alana önemli katkılar sunabilir. Bu araştırmanın konusu, lise öğrencilerinde affetme ile dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırmanın amacı, 14-18 yaş arasındaki lise öğrencilerinin dindarlık düzeyleri ile affetme düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Bu sebeple bu araştırmada lise öğrencilerinde dindarlık ile affetme arasındaki ilişkiyi incelemek amaçlanmıştır. Araştırma nicel araştırma yaklaşımlarından ilişkisel modelde kurgulanmıştır. Araştırma verilerinin analizinde Pearson Momentler Çarpım Korelasyonu ve regresyon analizi kullanılmıştır. Araştırmada lise öğrencilerine uygulanabilecek, dindarlık ölçeği ve affetme ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre dindarlık düzeyi arttıkça affetme düzeyi de artmaktadır. Regresyon analizi sonucuna göre dindarlık affetmenin bir yordayıcısıdır. Sonuç olarak affetme ruh sağlığı açısından önemlidir ve affetmeye katkı sağlayan değişkenlerden biri de dindarlıktır.

Anahtar Kelimeler: Affetmek, Dindarlık, Din, Ruh Sağlığı, Psikoloji, Din Psikolojisi.

ABSTRACT

Studies examining the relationship between mental health and religiosity reveal different results. While some studies show that religiosity contributes positively to mental health, others suggest that religiosity may have negative effects on mental health. In addition, some studies show that there is a neutral relationship between religiosity and mental health. There is a need for more research on the relationship between mental health and religiosity. Research on different samples and on various topics will contribute to a better understanding of this relationship. Religious psychology research on high school students is limited. Adolescence can be a challenging time and the adolescent population in Turkey is quite high. Many studies show that forgiveness can contribute positively to the mental health of individuals. The relationship between religiosity and forgiveness is important in this respect. If more religious individuals can forgive more easily, this may have a positive effect on their mental health. Therefore, research on adolescents can make important contributions to the field. The subject of this study is to examine the relationship between forgiveness and religiosity in high school students. The aim of the research is to determine the relationship between religiosity and forgiveness levels of high school students between the ages of 14-18. For this reason, this study aims to examine the relationship between religiosity and forgiveness in high school students. The research was designed in the relational model, one of the quantitative research approaches. Pearson Product Moment Correlation and regression analysis were used to analyze the research data. In the research, religiosity scale and forgiveness scale that can be applied to high school students were used. According to the results obtained, as the level of religiosity increases, the level of forgiveness also increases. According to the results of regression analysis, religiosity is a predictor of forgiveness. As a result, forgiveness is important for mental health and one of the variables that contribute to forgiveness is religiosity.

Keywords: Forgiveness, Religiosity, Mental Health.

GİRİŞ

Affetme kavramı, Arapça kökenli olan “afev” kökünden türemiştir (Şahin, 2014). Affetme, bireylerin gerçek bir haksızlığa uğradıklarına inandıkları durumlarda, bilinçli bir şekilde öfke ve karşı tepkilerden vazgeçmeleri ve haksızlık yapan kişiye karşı merhamet, koşulsuz sevgi, cömertlik ve manevi sevgiyi içeren yardımsever bir tutum sergilemeye çalışmaları olarak tanımlanabilir (Enright ve Fitzgibbons, 2000). Affetme, insanları öfkeden ve genellikle bilinçsiz öfkenin yol açabileceği olumsuz davranışlardan kaynaklanan suçluluk duygusundan kurtaran bir müdahaledir (McCullough ve Worthington, 1999). Affetmek, başkalarının birine yaptığı incitici davranışlar sonucunda oluşan olumsuz duygulardan kurtulmanın bir yoludur (Lestari ve Agung, 2016).

Bahri Demirci¹

Oğuzhan Avan²

How to Cite This Article

Demirci, B. & Avan, O. (2025). “Lise Öğrencilerinde Dindarlık ile Affetme Arasındaki İlişki”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 11(1): 63-68. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14744748>

Arrival: 04 December 2024

Published: 30 January 2025

International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

This journal is an open access, peer-reviewed international journal.

¹Okul Müdürü, MEB, Kahramanmaraş, Türkiye.

²Dr. Din Psikolojisi, Psikolojik Danışman, MEB, Kahramanmaraş, Türkiye.

Affetme, öfke, hayal kırıklığı, intikam gibi olumsuz ve yıkıcı duyguları geride bırakmayı içerir. Bu süreçte birey, öncelikle kendi yaşadığı acılarla yüzleşir. Bu acılarla başa çıkmaya başladığında ise karşısındakine acı verme isteği de azalır (Akgün, 2016). Affetme, suçu göz ardı etmek veya mazur görmek anlamına gelmez. Bunun yerine, suçlunun yaptıklarından pişmanlık duyması, olayların farklı gelişmesini arzulaması ve benzer bir hatayı tekrarlamayacağına dair bir iyimserlik taşımak anlamına gelir (Dowrick, 2000, s. 301). Affetmek, suçu tamamen unutmak veya yok saymak değildir. Esas olan, nefreti aşmak ve intikam arzusundan vazgeçmektir. Suçlu hala suçludur ve suç, suç olarak kalır (Dowrick, 2000, s. 301). Gerçek affetme, isteyerek, koşulsuz ve aktif bir şekilde gerçekleşir. Bu tür bir affetme hem affeden hem de affedilen kişi üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olabilir (Enright ve Coyle, 1998).

Bağışlayıcılık, psikolojik sağlık açısından önemli roller üstlenen bir iyileştirici mekanizmadır. Kişinin suçluluk duygusu, adaletsizlik hissi, üzüntü ve kayıp hissi gibi zorlayıcı duyguları aşmasına yardımcı olur. Özellikle affetme, intikam duygusunu hafifletme arzusuyla birlikte olumlu davranışları teşvik etme ve olumlu bir ortam yaratma motivasyonunu içerir (Pareek vd., 2016).

Psikolojide affetme ve affedicilik üzerine yapılan araştırmalar, son yarım yüzyılda artmıştır. Psikolojinin ilk dönemlerinde daha çok olumsuz tutum ve davranışlar ön plandadır. Örneğin, Sigmund Freud, eserlerinde cezalandırmadan yaklaşık iki yüz elli kez bahsederken, affetmeye yalnızca beş kez değinmiştir (Akhtar, 2002). Affetmenin, kültürler içinde ve kültürler arasında insan ilişkilerinde önemli bir yeri vardır. Son kırk yılın araştırmaları, affetmenin fiziksel, zihinsel ve ruhsal sağlığı iyileştirdiğini göstermiştir. Bu nedenle affetme, psikolojik danışmanlık, eğitim ve barış yapma alanlarında yaygın olarak kullanılmaktadır (Stoycheva, 2018).

Araştırmalar affetme ile mutluluk arasında anlamlı bir ilişki olduğu göstermiştir (Maltby vd., 2005; Rienneke ve Setianingrum, 2018; Rana vd., 2014; Batık vd., 2017). Affetmek kişinin kontrol, özsaygı ve öz değer duygularını yeniden kazanmasını sağlar. Affetmek, bireye manevi ve ruhsal olgunluk kazandırmanın yanı sıra, öfke, suçluluk, utanç, kaygı, pişmanlık ve üzüntü gibi olumsuz duyguların azalmasına yardımcı olur. Ayrıca, bireyin sağlıklı ilişkiler kurmasına, ikili ilişkilerde ilişki doyumunun artmasına ve anı yaşama becerisini geliştirmesine katkı sağlar (McCullough vd., 1997). Affetme, iyi oluşla da yakından ilişkili bir özelliktir (Toussaint ve Friedman, 2009). Yapılan araştırmalara bakıldığında affetme becerisinin, sürekli öfke, algılanan stres (Harris vd., 2006), travma sonrası stres bozukluğu, depresyon ve kaygıya (Reed ve Enright, 2006) karşı koruyucu bir faktör olduğu görülmektedir.

Affetmenin ergenler için de etkili bir başa çıkma stratejisi olduğunu belirtilmiştir. Affetme sayesinde ergenler olumlu içsel koşulları ve olumlu kişilerarası ilişkileri sürdürme becerisine sahip olacak ve böylece akranlarıyla etkileşim kurabileceklerdir (Flanagan vd., 2012). Araştırmalar affetmenin ergenlerde depresyonu azalttığını göstermektedir (Nashriyati ve Arjanggi, 2016). Affediciliği yüksek olan ergenlerin mutluluğu da yüksek olma eğilimindedir. Mutluluğa ulaşmada, birey minnettarlık ve affedicilikten doğan hazzı hissedebilir (Rienneke ve Setianingrum, 2018). Ergenlerde affetme ve mutluluk arasında pozitif bir korelasyon vardır. Daha bağışlayıcı olan ergenler daha sakin olacaktır çünkü bağışlama kan basıncını, kalp atış hızını ve stresli hissetme eğilimini düşürebilir (Rana vd., 2014).

Affetme, sadece temel bir sosyal ve psikolojik olgu değil, aynı zamanda derin dini köklere sahip bir kavramdır (McCullough ve Worthington, 1999). Dini öğretiler, affetmenin yanı sıra affedilmenin de önemli olduğunu vurgular. İnananlar, Tanrı'dan affedilme için çaba sarf eder ve günlük hayatta da affediciliği örnek alırlar. Din, bireyin affetmesini ve intikam duygularından arınmasını öğretir. Bu yüzden, bir birey suçluyu affettiğinde, dini görevini yerine getirdiğini düşünerek huzur bulabilir (Scobie ve Scobie, 1998). Affetme, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi üç büyük tek Tanrılı dinî geleneğin kutsal metinlerinde ve öğretilerinde önemli bir konumdur. Ayrıca Doğu dinlerinde de sıkça ele alınan bir konudur. Yahudilik, Tanrı'nın tövbe temelinde affettiğini ve insanların da benzer şekilde af dileyen suçluları affetmeye ikna edilmesi gerektiğini vurgular (Dorff, 1998).

Hristiyanlıkta, günah çıkarma önemli bir ritüeldir ve affedilme açısından kilit bir role sahiptir. Bu uygulama, bireylerin suçluluk ve pişmanlıklarını ifade ederek geçmiş suçlarla olan bağlarını koparmalarına yardımcı olur. Böylelikle, şimdiye ve geleceğe odaklanmalarını sağlar. Günah çıkarma, bireylerin özgürleşmesi ve içsel şifa bulmaları için güçlü bir araç olarak kabul edilir (MacKinlay, 2006).

Araştırmalar ayrıca, dini bağlılığın affetme olasılığını artırdığını ve affetmenin, dinin sağlık üzerindeki olumlu etkilerine aracılık ettiğini göstermektedir (Stoycheva, 2018). Affedicilik, mutluluk ve manevi iyi oluş gibi psikolojik iyi oluşla ilgili diğer bazı değişkenleri de etkilemektedir (Rienneke ve Setianingrum, 2018). Affetmek, bireye manevi ve ruhsal olgunluk kazandırır (McCullough vd., 1997). Affetmek, kişinin ölümü kabul etmesine ve huzurlu bir ölüm sürecine yardımcı olabilir (Tekinalp ve Terzi, 2012). Bağışlayıcılık aynı zamanda bireylerin manevi esenliğini geliştirmeye yardımcı olur (Nashriyati ve Arjanggi, 2016).

Yapılan araştırmalarda gösterildiği üzere affetme bireylerin ruh sağlığını pozitif şekilde etkilemektedir. Affetmenin dini k3k3kleri olduğu da anlaşılmaktadır. İşlam dini de bireylere affetmeyi teşvik eder. Bu nedenlerle dindarlığın affetmeyi kolaylaştırdığı d3ř3n3lmektedir.

Y3NTEM

Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada lise 3đrencilerinin dindarlıkları ile affetme arasındaki ilişki nicel araştırma y3ntemlerinden olan yordayıcı korelasyonel araştırma ile incelenmiştir. Yordayıcı korelasyonel 3alışmalar bağımsız değişenlere bağlı olarak bağımlı değişkende meydana gelen değişimin a3ıklanmaya 3alışıldığı araştırmalardır (B3y3k3zt3rk vd., 2016). Bu araştırmanın bağımlı değişkeni affetmek, bağımsız değişkeni ise dindarlıktır.

Katılımcılar

Bu araştırma 2023-2024 eğitim-3đretim yılı bahar d3neminde lise 3đrencileri ile y3r3t3lm3řt3r. Katılımcılar araştırmaya uygun 3rneklemeye y3ntemi ile dahil edilmişlerdir. Araştırma toplamda 390 lise 3đrencisi ile y3r3t3lm3řt3r. Araştırmaya katılan 3đrencilerin 218'i erkek 3đrenci (%55.8), 172'si ise kız 3đrencidir (%44.1). Katılımcıların yaş aralığı 14 ile 18 arasında değişmektedir (Ort = 16.7, Ss = 1.1).

Veri Toplama Ara3ları

Motivasyonel Dindarlık 3l3đđi

Bu araştırmada dindarlık 3l3đđi olarak Uysal ve ark. (2015) geliştirdiği "Motivasyonel Dindarlık" 3l3đđi kullanılmıştır. 3l3đek 20 maddeden oluşmaktadır. Uysal ve ark. (2015) tarafından yapılan Motivasyonel Dindarlık 3l3đđi'nin Cronbach alpha katsayısı 0.967 olarak tespit edilmiştir. Bu 3alışmada 3l3đđin g3venirliğini belirlemek amacıyla ger3ekleştirilen i3 tutarlılık g3venirliği analizi sonucunda ise 3l3đđin Cronbach alpha değerı 0.925 olarak hesaplanmıştır.

Affetme 3l3đđi

Ergenlerde Affetme 3l3đđi (EA3) Asıcı ve Karaca (2018) tarafından 13-22 yaş arasındaki bireyler i3in geliştirilmiştir. Bu 3l3đek 21 maddeden oluşmaktadır. 3l3đekte beşli likert tipi derecelendirme kullanılmıştır. 3l3đekten alınabilecek en az puan 21 en fazla puan 105'tir. EA3'den elde edilen toplam puan arttık3a birey daha 3ok affedici tutum g3stermektedir. Bu 3alışmada 3l3đđin g3venirliğini belirlemek amacıyla ger3ekleştirilen i3 tutarlılık g3venirliği analizi sonucunda ise 3l3đđin Cronbach alpha değerı 0.888 olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Toplanma S3reci ve Verilerin Analizi

Bu araştırmanın verileri, 3alışmaya katılmak i3in g3n3ll3 lise 3đrencilerinden y3z y3ze olarak toplanmıştır. 3ncelikle 3alışmanın amacı, i3eriği, 3l3me ara3ları hakkında bilgiler ve yaklaşık uygulama s3resi hakkında bilgilendirici metin katılımcılar ile paylaşılmış ve katılımcılardan bilgilendirilmiş onam alınmıştır. Daha sonra veri toplama işlemi ger3ekleştirilmiştir.

Veri toplama işleminin ardından verilerin normal dağılım g3sterip g3stermediği test edilmiş ve verilerin normal dağılıma sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Toplanan verilerin 3arpıklık ve basıklık değerlerinin +1,5 ile -1,5 arasında olması normal dağılıma işaret etmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Araştırmada ulaşılan 3arpıklık ve basıklık değerleri, ifade edilen bu değerler arasındadır ve Tablo 1'de sunulmuştur. 3đrencilerin affetme ile dindarlık arasındaki ilişkileri incelemek i3in Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Ayrıca dindarlığın affetme 3zerinde yordayıcı etkisinin olup olmadığın belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Analizlerin yapılmasında SPSS 25.0 paket programı kullanılmıştır.

BULGULAR

Lise 3đrencilerinin affetme ile dindarlıkları arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonu3ları ve betimsel istatistikler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Korelasyon analizi sonu3ları ve betimsel istatistikler

Değişkenler	1	2
1. Affetmek	-	
2. Dindarlık	.23**	-
Aritmetik Ortalama	64.21	89.06
Standart Sapma	16.8	10.5
3arpıklık Katsayısı	0,63	-1,1
Basıklık Katsayısı	1,1	1,4

**p < .01

Tablo 1’de görüldüğü üzere affetmek ile dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkiye ulaşılmıştır ($r = .23$, $p < .01$). Diğer bir ifade öğrencilerin affetme puanlarındaki artış dindarlık puanlarındaki artış ile ilişkilidir.

Dindarlığın, affetme üzerindeki yordayıcı etkisini belirlemek amacıyla regresyon analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Affetmenin Yordanmasına İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	Standardize edilmiş betakatsayısı	Düzeltilmiş R Kare	Std hata	P değeri	t
Affetmek	Dindarlık	,233	0,052	10,3	0,000	4,719

* $p < 0,05$

Tablo 2 incelendiğinde düzeltilmiş R Kare değerinin 0,052 olduğu gözlenmiştir. Elde edilen bu sonuca göre öğrencilerin dindarlık düzeyleri, affetme düzeylerindeki değişimin % 5,2’lik kısmını açıklayabilmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada elde edilen sonuca göre, lise öğrencilerinde affetme ile dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yapılan diğer çalışmalara bakıldığında dindarlık ve affetme arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir (Jose ve Alfons, 2007; Macaskill, 2007; Webb vd., 2005; Ayten, 2009).

Din ve dindarlık birbirleriyle yakından ilişkilidir ve din olmadan dindarlığın tanımını yapmak mümkün değildir. İslam dini, bireylere affetmeyi teşvik etmektedir. Bu çalışmanın örneklemini, İslam kültürünün etkisi altında olup, katılımcılar affetmenin dini bir öğreti olduğunu bilmektedir. Katılımcılar 2023 yılında gerçekleşen ve yıkıcı sonuçlar doğuran Kahramanmaraş merkezli depremin olduğu bölgeden oluşmaktadır. Bu tür yıkıcı doğal afetler, bireylerin dindarlığını ve affetme eğilimini artırabilir. Özellikle büyük depremlerden sonra, bireyler hayatlarında karşılaştıkları birçok olaya daha bağışlayıcı bir perspektiften bakabilirler.

Araştırmanın örneklemini kırsalda yaşayan bireyler oluşturmaktadır. Kırsal bölgelerde, dindarlık ve affetme eğilimi daha yüksek düzeyde olabilir. Kırsal alanlarda sosyal ilişkiler genellikle akrabalar arasında kurulur ve köy içerisindeki aileler çoğunlukla akrabadır. Bu nedenle, affetme zorunluluğu daha güçlü hissedilebilir.

Dinî bayramlarda, camilerde küs kalınmaması gerektiği vurgulanır. Bu tür dini tavsiyelerin, bireylerin affetmesini kolaylaştırdığı düşünülebilir. Affetme konusunda İslam dini geniş bir bakış açısına sahiptir. Kur’an’da birçok ayette bağışlamanın önemi vurgulanır. Allah’ın merhameti, bağışlayıcılığı ve affediciliği Kur’an’da anlatılır. Allah’ın Rahim (merhametli) ve Gafur (affedici) sıfatları vardır. Müslümanlar Allah’ın bu sıfatlarından dolayı affetmenin önemli olduğunu düşünmektedir.

Sonuç olarak, affetmenin bireylerin ruh sağlığına pozitif etkisi olduğunu gösteren araştırmalar mevcuttur. Bireylerin affetmesini sağlayabilen faktörler, onlara fayda sağlayabilir ve bu faktörlerden biri de dindarlık olabilir. Yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre, dindarlık affetmenin yordayıcısıdır, yani affetmenin açıklayıcı değişkenlerinden biridir. Bu çalışma, dindarlığın ruh sağlığına pozitif katkısının olduğunu gösteren çalışmaların bir parçasıdır.

KAYNAKÇA

Akgün, C. (2016). Affetmenin koşulu: Utanmak ve söz vermek. *Psikeart*, 47, 6-11.

Akhtar, S. (2002). Forgiveness: Origins, dynamics, psychopathology, and technical relevance. *The Psychoanalytic Quarterly*, 71(2), 175-212.

Asıcı, E., & Karaca, R. (2018). Ergenler İçin Affetme Ölçeği (EAÖ): Bir Ölçek Geliştirme Çalışması. *Electronic Turkish Studies*, 13(11).

Ayten, A. (2009). Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (37), 111-128.

Büyüköztürk, Ş., Aygün, Ö., Kılıç-Çakmak E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (21. Baskı). Pegem Akademi Yayıncılık.

Dorff, E. N. (1998). The elements of forgiveness: A Jewish approach. *Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives*, 1, 29-55.

Dowrick, S. (2000). *Sevginin Halleri* (G. Koca, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Enright, R. D., & Coyle, C. T. (1998). Researching the process model of forgiveness within psychological interventions. *Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives*, 1, 139-161.

- Enright, R. D., & Fitzgibbons, R. P. (2000). *Helping clients forgive: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. American Psychological Association.
- Harris, A. H., Luskin, F., Norman, S. B., Standard, S., Bruning, J., Evans, S., & Tho resen, C. E. (2006). Effects of a group forgiveness intervention on forgiveness, perceived stress, and trait-anger. *Journal of Clinical Psychology*, 62(6), 715-733. <https://doi.org/10.1002/jclp.20264>.
- Jose, O. A., & Alfons, V. (2007). Religiosity and forgiveness among first-married and remarried adults. *Mental Health, Religion and Culture*, 10(4), 379-394.
- Lestari, D. I., & Agung, I. M. (2016). Empati dan pemaafan pada mahasiswa fakultas psikologi UIN Suska Riau. *Jurnal Studia Insania*, 4(2), 137-146.
- Macaskill, A. (2007). Exploring religious involvement, forgiveness, trust, and cynicism. *Mental Health, Religion and Culture*, 10(3), 203-218.
- MacKinlay, E. (2006). *Spiritual growth and care in the fourth age of life*. Jessica Kingsley Publishers.
- Maltby, J., Day, L., & Barber, L. (2005). Forgiveness and happiness, the differing contexts of forgiveness using the distinction between hedonic and eudaimonic happiness. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 6(1), 1-13. <https://doi.org/10.1007/s10902-004-0924-9>.
- McCullough, M. E., & Worthington, E. L., Jr. (1999). Religion and the forgiving per- sonality. *Journal of Personality*, 67(6), 1141-1164. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00085>.
- McCullough, M. E., Worthington Jr, E. L., & Rachal, K. C. (1997). Interpersonal forgiving in close relationships. *Journal of personality and social psychology*, 73(2), 321.
- Nashriyati, R. N., & Arjanggal, R. (2016). Peran pemaafan dan rasa syukur terhadap kesejahteraan spiritual pada santri remaja pondok pesantren. *Proyeksi*, 11(1), 77-92.
- Pareek, S., Mathur, N., & Mangnani, K. (2016). Subjective and psychological well-being as related to dispositional and motivational forgiveness among adolescents. *Indian Journal of Health and Wellbeing*, 7(1), 125.
- Rana, S., Hariharan, M., Nandinee, D., & Vincent, K. (2014). Forgiveness: A determinant of adolescents' happiness. *Indian Journal of Health and Wellbeing*, 5(9), 1119-1123.
- Reed, G. L., & Enright, R. D. (2006). The effects of forgiveness therapy on depres- sion, anxiety, and posttraumatic stress for women after spousal emotional abu- se. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74(5), 920-929. <https://doi.or-g/10.1037/0022-006X.74.5.920>.
- Rienneke, T. C., & Setianingrum, M. E. (2018). Hubungan antara forgiveness dengan kebahagiaan pada remaja yang tinggal di panti asuhan. *Persona: Jurnal Psikologi Indonesia*, 7(1), 18-31.
- Scobie, E. D., & Scobie, G. E. W. (1998). Damaging events: The perceived need for forgiveness. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 28(4), 373-402.
- Stoycheva, D. S. (2018). Analysis of the relationship between religion and forgiveness.
- Şahin, H. (2014). *Kur'ân'da af kelimesi ve affetmenin anlam alanı*. Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Uysal, V., Turan, Ş. ve Işık, Z. (2015). Motivasyonel Dindarlık Ölçeği (MMRI) üzerine bir değerlendirme. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 25, 15-27.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston, Pearson.
- Tekinalp, B. E., & Terzi, Ş. (2012). Terapötik Bir Araç Olarak Bağışlama: İyileştirici Etken Olarak Bağışlama Olgusunun Psikolojik Danışma Sürecinde Kullanımı. *Eğitim ve Bilim*, 37(166).
- Toussaint, L., & Friedman, P. (2009). Forgiveness, gratitude, and well-being: The me- diating role of affect and beliefs. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 10(6), 635-654. <https://doi.org/10.1007/s10902-008-9111-8>.
- Vural Batık, M., Bingöl, T. Y., Kodaz, A. F. ve Hoşoğlu, R. (2017). Forgiveness and subjective happiness of university students. *International Journal of Higher Edu- cation*, 6(6), 149-162. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v6n6p149>.

Watson, M. J., Lydecker, J. A., Jobe, R. L., Enright, R. D., Gartner, A., Mazzeo, S. E., & Worthington, E. L. (2012). Self-forgiveness in anorexia nervosa and bulimia nervosa, *Eating Disorders*, 20(1), 31-41. 10.1080/10640266.2012.635561.

Webb, M., Chickering, S. A., Colburn, T. A., Heisler, D., & Call, S. (2005). Religiosity and dispositional forgiveness. *Review of Religious Research*, 355-370.

Yapıcı, A. (2018). Ruh Sağlığı ve Din. H. Kayıklık, (Ed.), *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine İçinde* (ss.283-313). (5. Baskı). Adana: Karahan Kitabevi.